

ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИЙ АРХІВ: ПОДАЛЬШІ РОЗВІДКИ В ІСТОРІЮ ВТРАЧЕНОГО УКРАЇНОЮ АРХІВУ

В статті викладено результати продовжуваного автором дослідження з історії Чорноморського центрального військово-морського архіву. Історія втрати цього архіву Україною та документи, що підтверджують його вивезення до Російської Федерації, були представлені автором у публікації «Центральний Чорноморський архів: післямова до подій 1934 року», надрукованій в науково-практичному журналі «Архіви України» (2014 р., № 2, С. 165–214). Нині досліджено історію архіву від заснування в 1795 р. до 1934 р., у т. ч. в період гетьманату П. Скоропадського; встановлено прізвища керівників, співробітників і дослідників; розшукано й наведено тексти правил роботи архіву; відомості про склад і зміст його фондів. Доведено, що архів зберігав документи з історії Півдня України, Чорноморського військово-морського флоту та портів Чорного моря, а також Азовської флотилії за період від 1716 р. до 1918 р. Архів вивозився у кілька етапів: 1924 р., 1925 р., 1934 р. Обсяги вивезених документів вимірюються 15 залізничними вагонами.

Ключові слова: Архів Чорноморського департаменту, Архів Штабу Чорноморського флоту, Портовий архів Управління Миколаївського порту, Чорноморський центральний військово-морський архів, Державний архів Миколаївської області.

2014 року в другому числі науково-практичного журналу «Архіви України» надруковано статтю директора держархіву Миколаївської області Л.Л. Левченко «Центральний Чорноморський архів: післямова до подій 1934 року» про вивезення з України до Російської Федерації документів найбільшого з військово-морських архівів Російської імперії [1]. Це єдина публікація з історії Чорноморського центрального військово-морського архіву. Разом зі статтею було опубліковано виявлені автором у фондах держархіву Миколаївської області документи, що висвітлюють трагічні події, пов'язані з вивезенням архіву до Ленінграду та список його фондів станом на 1928 р. (у списку наведено 194 фонди за період від 1780 р. до 1918 р.). Після публікації автор отримав численні відгуки читачів, один із яких – доктор історичних наук В.С. Єрмілов – віднайшов у виданні Морського вченого комітету «Морской сборник» за 1853 р., 1854 р., 1861 р. публікації дослідників історії Чорноморського флоту, капітана Корпусу корабельних інженерів Олександра Петровича Соколова та капітан-лейтенанта Сергія Івановича Єлагіна, й передав їх авторові, знаючи про її подальші

розвідки в історію Чорноморського центрального військово-морського архіву. О.П. Соколов і С.І. Єлагін працювали з документами Чорноморського архіву як дослідники в середині XIX ст. й залишили нам із точки зору історії цього архіву безцінні свідчення [2]. Інший читач – історик суднобудування В.О. Левицький, відомий своїми працями з науки і техніки будування кораблів на Чорноморських верфях і суднобудівних заводах, – доставив авторові відомості про двох останніх керівників Чорноморського центрального військово-морського архіву та план заводу «Руссуд». Автор дякує всім читачам, і тим, хто надав допомогу в дослідженні, і тим, хто просто телефонував і писав авторові з приводу попередньої публікації.

У подальшій роботі автором було виявлено в фондах і бібліотеці держархіву Миколаївської області раніше невідомі документи, які дозволяють детальніше висвітлити історію Чорноморського центрального військово-морського архіву від його заснування в 1795 р. до остаточного вивезення з України в 1934 р. Як виявилось в процесі дослідження, вивезення документів до Російської Федерації відбувалося не лише 1934 р., а й раніше.

Важко підрахувати обсяги вивезених документів з історії Чорноморського флоту та Півдня України, що зберігалися в цьому архіві: за віднайденими даними вони вмістилися в 15 залізничних вагонів (11 вагонів, про які вже писалося раніше, вивезено 1934 р.; та ще 4 вагони, як з'ясовано на сьогодні, відправлено 1925 р.; ще кілька фондів було відправлено 1924 р.). О. Соколов писав, що станом на 1853 р. в архіві вже зберігалося понад 400 тисяч справ, на які було складено більше 1500 описів, що містилися в 423 книгах. Розширено також історичні межі архівних матеріалів цього архіву. Знайшовши документ про відправлення 1925 р. архівних документів «за перше XVIII півстоліття», автор спешу уважала, що безграмотний начальник Радвіськморпорту Сауцький помилився: принаймні це мала б бути друга половина XVIII ст., коли Російська імперія завоювала Північне Причорномор'я. Однак, О.П. Соколов свідчить у своєму звіті від 15 вересня 1853 р., що в Чорноморському архіві в Миколаєві він зняв копії «сць двухъ собственноручныхъ записокъ Императора Петра Великаго 1716 г.».

Ця стаття автора за хронологію викладених подій мала б передувати попередній публікації, але так вже склалася доля цього дослідження, яке ще й на сьогодні не може вважатися завершеним через відсутність доступу до самих документів колишнього Чорноморського центрального військово-морського архіву, що зберігаються в Центральному державному архіві Військово-Морського Флоту Російської Федерації в Санкт-Петербурзі.

Перші штати Чорноморського флоту та Адміралтейства затверджено 1785 р. На той час Чорноморський флот підпорядковувався Адміралтейств-колегії у Петербурзі, а фактично – Г.О. Потьомкіну [3]. Для безпосереднього управління Чорноморським флотом, верфями та адміралтействами в Херсоні було засноване Чорноморське адміралтейське правління з канцелярією [4]. 29 грудня 1791 р. укладено Яську мирну угоду, за якою до Російської імперії відійшли землі між Південним Бугом і Дністром, все Північне Причорномор'я й Крим. Потреба в захисті щойно завойованих територій спричинила значне збільшення штатів і фінансування Чорноморського флоту. 1794 р. штати Чорноморського адміралтейського правління розши-

рено, а його голові адміралу М.С. Мординову надано право звертатися з усіх питань безпосередньо до імператора [5]. 28 квітня 1795 р. м. Миколаїв визначено місцеперебуванням Чорноморського адміралтейського правління. Щоправда, його голова, адмірал М.С. Мордвинов, переїхав з Херсона до Миколаєва на рік раніше. 1795 р. замість Чорноморського адміралтейського правління засновано контору Головного командира Чорноморського флоту і портів, до складу якої належали п'ять експедицій, а також особлива канцелярія, архіваріус, бухгалтерія тощо. В Миколаєві, Херсоні, Севастополі і Таганрозі створювалися контори над портами [6]. Протягом наступних двох років у Миколаєві було зосереджено всі інститути управління Чорноморським флотом [7]. Отже, саме 1795 р. у штаті контори Головного командира Чорноморського флоту і портів уперше згадується посада архіваріуса, тож саме цей рік слід уважати датою заснування Чорноморського центрального військово-морського архіву й початком його комплектування.

За часів Павла I (1796-1801 рр.) Чорноморський флот і Адміралтейське правління підпорядковано Адміралтейств-колегії [8]. 8 вересня 1802 р. Маніфестом імператора Олександра I «Про створення Міністерств» засновано Міністерство морських сил [9]. 13 жовтня 1802 р. згідно з іменним указом Міністру морських сил адміралу М.С. Мордвинову «О создании Военной канцелярии по флоту» засновано канцелярію флоту Російської імперії [10]. До структури Міністерства морських сил належали Адміралтейств-колегія та Адміралтейський департамент. У складі Міністерства морських сил був заснований міністерський архів. На зразок до цих нововведень 1808 р. контора Головного командира Чорноморського флоту і портів була реорганізована в Чорноморський департамент зі сімома експедиціями, Депо карт, Архівом Чорноморського департаменту й іншими установами. Вся військово-морська влада була зосереджена в руках Головного командира Чорноморського флоту і портів [11].

У Російській імперії влада використовувала православну церкву для відстеження настроїв і думок своїх підданих, поширення нових ідей у суспільстві. Відвідування сповіді було свого роду виміром відданості ім-

перії. На сповідь ходили цілими колективами установ, навіть разом із членами родин. Причини відсутності того чи іншого чиновника на сповіді з'ясовувалися під час службових розслідувань. Відтак, сповідальні книги Миколаївського адміралтейського собору, до котрого на сповідь ходили всі цивільні та військові службовці Чорноморського флоту і портів, які мешкали в Миколаєві та навколо нього, стали безцінним джерелом для виявлення прізвищ співробітників Чорноморського архіву кінця XVIII – XIX ст.

Штат Архіву Чорноморського департаменту налічував 4 одиниці. З 1816 р. до 1825 р. Архівом Чорноморського департаменту керував чиновник 8 класу, архіваріус Денис Норов, (на 1816 р. – 64 роки; на 1825 р. – 75 років, у Миколаєві проживав разом із дружиною Євдокією). Є підстави вважати, що Д. Норов був першим керівником Чорноморського архіву ще з 1795 р. Помічником архіваріуса працював губернський секретар Федір Кучеренко (54 років, мав дружину Євгенію). На посадах канцеляристів в архіві перебували: Петро Протопопов (35 років, дружина Анна) та Жухлянський (ім'я в документі не розбірливо; 20 років; дружина Прасковія) [12].

Станом на 1829 р. Архів Чорноморського департаменту очолював титулярний радник, архіваріус Іван Доникин, 38 років. Він мешкав у Миколаєві разом із родиною: дружиною Феодосією, дітьми Варфоломеєм, Тетяною та Анастасією. Помічником архіваріуса був колезький секретар (в списку 1932 р. – чиновник 9-го класу) Пимен Семенета, 25 років. В архіві працювали: губернський секретар (у 1932 р. – чиновник 10-го класу) Антон Ясинський, 35 років, котрий мав дружину Прасковію та дочок Олександрю і Фіону; та колезький реєстратор Антон Кутитонський, 62 років, мав дружину Розалію та дітей Григорія, Ігнатія й Антоніну [13]. У списку, складеному 24 лютого 1832 р., значаться також писарі (Марко Коминов, 28 років; Костянтин Перушкін, 18 років) та кантоністи (Василь Галигін, 14 років; Василь Федоров, 14 років; Іван Фомин, 14 років) [14].

1831 р. Чорноморський департамент ліквідовано, а замість нього створено Головне управління Чорноморського флоту і портів на чолі із Головним командиром Чорномор-

ського флоту і портів [15]. Для управління флотом і портами в його підпорядкуванні функціонували канцелярія Головного командира, Штаб, якому підпорядковувалися канцелярія штабу, чергування, аудиторіат, гідрографічне та медичне відділення, інші установи, а також архів. Однак, з 1831 р. архів змінив назву з «Архів Чорноморського департаменту» на «Архів Штабу Чорноморського флоту і портів». Діловодство велося в обох канцеляріях: Головного командира та Штабу Чорноморського флоту. Порядок діловодства визначався відповідними розділами «О раздѣленіи дѣлъ по разнымъ мѣстамъ Главнаго Управленія Черноморскаго Флота и Портовъ, и о порядкѣ производства оныхъ» від 16 грудня 1831 р. Цим же документом визначався порядок передавання документів на зберігання до архіву та видавання архівних довідок.

«Объ Архивъ»

83) *Въ Архивъ Штаба имѣють поступать для хранения совершенно кончанная дѣла, иъ всѣхъ мѣсть, составляющихъ Главное Управленіе Черноморскаго Флота и портов, кромѣ Гидрографическаго Отдѣленія Штаба, и сдаются в оный: изъ мѣсть, составляющихъ Штабъ, съ разрѣшенія Начальника оного, а изъ прочихъ, по предварительному сношенію съ нимъ Оберъ-Интенданта и Правителя Канцеляріи Главнаго Командира.*

84) *В сей же Архивъ должны поступить и всѣ совершенно окончанная прежняго времени дѣла, по Главному Черноморскому Управленію.*

85) *Дѣла, которія будутъ поступать въ оный изъ разныхъ, вновь ужреждаемыхъ мѣсть, должны быть принимаемы и хранимы не иначе, какъ соблюдая въ точности правила, постановленныя въ §§ 64, 65, 66 и 67 предварительнаго Образованія Морскаго Дежурства, съ принаровленіемъ оныхъ, въ чемъ нужно, къ составу Главнаго Черноморскаго Управленія; что же касается до дѣлъ прежняго времени, то въ облегченіе сдачи оныхъ въ Архивъ и скорѣйшаго приведенія ихъ въ ономъ въ порядокъ, удобнѣй по возможности для отысканія, предоставляется Главному Командиру, по усмотрѣніи надобности, разрѣшитъ нѣкоторыя отъ означенныхъ выше правилъ отступленія, имѣя главнѣйше въ виду, что бы въ Архивъ не поступило дѣлъ не оконченныхъ и требующихъ дальнѣйшаго производства.*

86) *Повѣрка формулярвъ нижнихъ чиновъ, представляемыхъ къ увольненію отъ службы, за выслугу безпорочно положенныхъ лѣтъ, составляетъ также обязанность Начальника Архива и его Помощниковъ.*

87) *Дѣла изъ Архива и вообще всѣ изъ оныхъ справки, даются только въ разныя мѣста, составляющія Главное Управление Черноморскаго Флота и Портвъ, и вообще Архивъ никакихъ внѣшнихъ сношеній имѣть не долженъ. Посему всѣ внѣшнія требованія, о доставленіи разныхъ свѣдѣній, поступаютъ въ тѣ мѣста Главнаго Управления, до коихъ оныя по роду дѣлъ относятся.*

88) *Справки, выдаваемыя изъ Архива, должны быть за подписью Начальника Архива и одного изъ его Помощниковъ» [16].*

Відтак правила визначали Архів Штабу Чорноморського флоту і портів як установу обмеженого доступу: запитувач мав звертатися за довідками спершу до того підрозділу Головного управління Чорноморського флоту, що вело справу, а вже потім цей підрозділ перенаправляв запит до архіву. На зберігання передавалися лише закінчені в діловодстві справи, котрі систематизувалися в архіві відповідно до того оригінального порядку, що існував у діловодстві. Архів також приймав на зберігання документи з особового складу Чорноморського флоту і портів Чорного моря.

Штат архіву на 1836 р. налічував уже 9 співробітників: начальника архіву (мав оклад у 2 тис. руб. на рік), старшого (оклад 1 тис. руб.) та молодшого (600 руб.) помічників начальника, писарів 1-го (1 одиниця, оклад 120 руб.), 2-го (2 одиниці, оклад 90 руб.) і 3-го (3 одиниці, оклад 75 руб.) класу. Витрати на виплату жалування архівістам складали 4125 руб. На канцелярські потреби архіву виділялися кошти із загальних сум, що асигнувалися на утримання штабу [17].

Станом на 1845 р. начальником архіву був чиновник 5-го класу Андрій Іванов (76 років; дружина Матрьона; діти: Любов, Варвара, Прасковія); старшим помічником начальника – чиновник 7-го класу Микола Іванов (48 років; дружина Ольга; діти: Іван, Дмитро, Софія); молодшим помічником – чиновник 8-го класу Іван Доникин (на той час йому вже виповнилося 56 років; його син Варфо-

ломей був кадетом Чорноморської штурманської роти; родина поповнилася ще двома синами Ларіоном і Михайлом). На посадах писарів працювали: писар 1-го класу – Макар Степанов (36 років; дружина Авдотья); 2-го класу – Марко Коминов (41 рік; дружина Марія) та Василь Галигін (28 років; дружина Віра; доньки Катерина, Надія, син Іван); 3-го класу – Андрій Головенко (34 роки; дружина Олена; діти Василь, Петро, Анна, Олексій, Ольга), Петро Михайлов (25 років; дружина Дарія; дочка Ксенія) і Самійло Васильєв (24 роки; дружина Анна) [18]. У сповідній книзі за 1846 р. замість писаря 3-го класу П. Михайлова значиться прізвище Василя Боляновського (25 років; дружина Авдотья) [19]. У 1849 р. на посаду писаря 1-го класу заступив Петро Михайлов, а на посаду писаря 3-го класу влаштувався Карпо Кандратьєв (24 роки) [20].

До архіву надходили на зберігання документи канцелярії Головного командира Чорноморського флоту і портів, штабу і канцелярії Чорноморського флоту, чергової частини, аудиторіату, медичного відділення, інтендантства та канцелярії інтендантства, Миколаївського кораблебудівного облікового комітету, господарського комітету морської будівельної частини, Миколаївського морського шпиталю, підпорядкованих Головному командиру Чорноморського флоту і портів контор Севастопольського, Дунайського, Херсонського, Ізмайльського, Таганрозького, Сухумського, Батумського портів, Севастопольського облікового кораблебудівного комітету, Севастопольського морського шпиталю, казначейського відділення, кригс-комісаріатської та обер-провіантмейстерської частин; комісіонерів Чорноморського флоту у Петербурзі, Москві, Одесі, Таганрозі, Дубовці та інших містах; усіх чинів, починаючи з віце-адмірала, які служили в Чорноморському флоті; корпусів артилерії, флотських штурманів, корабельних інженерів, морських, флотських, ластових і робочих екіпажів, а також навчальних закладів Чорноморського флоту.

1850 р. на посаду начальника Архіву Штабу Чорноморського флоту призначено чиновника 8-го класу Івана Костенкова (60 років; дружина Олена; діти: Михайло, Анастасія, Олена). І. Костенков служив на посаді начальника архіву до кінця 1866 р. [21]:

отримав 1851 р. чин надворного радника (VII клас), 1859 р. – колезького радника (VI клас за Табелем про ранги). Старшим помічником начальника архіву був губернський секретар Петро Часовников (44 роки); молодшим – чиновник 8-го класу Василь Щировський (72 роки; дружина Марфа, дочка Катерина); на посадах писарів служили: 1-го класу писар Петро Михайлов, 2-го класу писарі – Василь Галигін і Андрій Головенко, 3-го класу писарі – Самійло Васильєв, Василь Боляновський, Карпо Кандратьєв [22]. Ці співробітники працювали в архіві під час Кримської війни (1853-1856 рр.) та у повоєнні роки. Очевидно, саме вони обслуговували першого дослідника документів Чорноморського архіву О.П. Соколова й саме їм він завдячував успіхом свого дослідження: *«обязанностию считаю принести мою искреннюю признательность вѣм лицамъ, къ которымъ мнѣ случалось обращаться здѣсь по предметамъ моихъ занятій»* [23].

Думки про збирання історії флоту з'явилися ще за Петра I, котрий 1720 р. повелів своєму таємному кабінет-секретарю Олексію Макарову збирати всі відомості про морські справи часів його царювання. З морського управління О. Макарову доставлялися журнали морських походів. Записки, написані ним і відредаговані особисто Петром I, у 1770 р. опубліковано під назвою «Журналь или поденная записка Государя Императора Петра Великаго». Власне це був перший досвід зі збирання документів і написання історії флоту в Російській імперії. Наступними роками Адміралтейств-Колегія, керуючись прагненням *«если не составит полную историю своего минувшаго, то по крайней мѣрѣ, сохранить для будущиъ поколѣній подробныя свѣдѣнія о современныхъ подвигахъ»*, збирала архівні документи з історії флоту. Гідрограф і картограф, адмірал О.І. Нагаєв збирав відомості про службу адміралів, записки, листи й інші матеріали з історії флоту. Адмірал І.Л. Голеніщев-Кутузов написав і видав 1764 р. працю «Собрание списковъ, содержащее имена всѣхъ служащихъ въ Россійскомъ флотѣ, съ начала онаго, флагмановъ, оберъ-сарваеровъ и корабельныхъ мастеровъ». Історії флоту Російської імперії присвячували свої праці німецький і російський учений-енциклопедист П.С. Пал-

лас, Державний секретар і Міністр освіти, письменник і історіограф флоту адмірал О.С. Шишков. 1806 р. у «Статистическом журнале» побачила світ праця К. Германа «Исторія и статистическое описание Россійскаго флота». З 1812 р. Адміралтейський департамент послідовно доручав дослідження історії флоту С. Боброву, полярному досліднику, гідрографу адміралу Г.А. Саричеву, письменнику О.С. Нікольському, історіографу флоту, декабристу М.О. Бестужеву, завідувачу модельної майстерні та музею Адміралтейського департаменту О.Я. Гловову, російському історичному флоту й морських битв В.М. Берху, переважно історією Чорноморського флоту займався російський військовий історик О.В. Вісковатов, маловідомим періодам історії флоту присвятився О.П. Соколов, й нарешті значний внесок справив директор гідрографічного департаменту Морського міністерства й голова вченого відділення Морського технічного комітету та Комітету морських учбових закладів Ф.Ф. Веселаго.

28 січня 1853 р. за поданням генерал-адмірала російського флоту, великого князя Костянтина Миколайовича імператор Микола I затвердив доручення, відповідно до якого О.В. Вісковатов, О.П. Соколов та Ф.Ф. Веселаго мали опрацювати зібрані ними матеріали з історії флоту та архівні джерела. Для них за імператорським указом відкривалися архіви Морського міністерства й портів Військово-Морського флоту Російської імперії, у т. ч. й Архів Штабу Чорноморського флоту в Миколаєві. Кожен із них представив імператору на затвердження проект програми історії флоту. Ф.Ф. Веселаго, склавши найбільший проект, усвідомив свою неспроможність через виконання обов'язків за посадою інспектора Московського університету написати повну історію російського флоту й вирішив обмежитися на той час дослідженнями Середземноморської кампанії адмірала Д.М. Сенявіна. О.В. Вісковатов збирав архівні матеріали, друковані джерела та усну історію флоту впродовж 25 років, тому й обрав дослідження з історії перших спроб започаткування флоту за царя Михайла Федоровича, будівництва корабельної верфі Петром I у Воронежі та будівництва флоту на Азовському й Чорному морях до воцаріння Миколи I.

6 березня 1853 р. О.П. Соколов представив свій проект програми історії російського флоту. Він писав: «Въ исторію Русскаго флота, должны входить, по возможности, всѣ разнообразныя отрасли морскаго искусства: кораблестроеніе, управленіе, артиллерія, укрѣпленія, гавани, доки, законодательство, финансы, и наконецъ самыя событія, военные походы и ученыя экспедиціи, съ объясненіями ихъ причинъ и слѣдствій, обстоятельствъ и личностей. Предварительный обзоръ долженъ очерчивать мѣстность, объяснять средства и надобность содержанія флота въ данныя эпохи» [24]. Імператору сподобався проект О.П. Соколова й той, після опрацювання документів центральних архівів у Петербурзі та Москві, одержав шестимісячне відрядження для роботи в архівах Чорноморських портів. Головним із них був Архів Штабу Чорноморського флоту і портів у Миколаєві, до якого надходили на зберігання документи всіх підрозділів Чорноморського флоту й портів. Однак, О.П. Соколов відвідав ще й поточний архів портової контори в Севастополі, а також збирав матеріали в Одесі, Херсоні, Феодосії, Таганрозі. З приводу праці О.П. Соколова в архівах Ф.Ф. Весєлаго писав: «Работа по первымъ источникамъ составляетъ вообще трудъ не легкій; въ настоящемъ же случаѣ она представляла особенную трудность еще потому, что автору необходимо было самому посѣтити упомянутые архивы и заниматься разборкою дѣлъ, хранящихся не всегда въ удобномъ для работъ помѣщеніи и въ такомъ порядкѣ, чтобы можно было при выборѣ дѣлъ вполне положиться на архивныя описи... Г[осподин] Соколовъ, съ самой строгой акуратностію, исчерпалъ всѣ источники избраннаго имъ предмета. Во время многолѣтней своей работы, онъ внимательно и съ полной опытностію къ подобному занятію пересмотрѣлъ дѣла главнаго морскаго архива въ С.-Петербургѣ, портовыхъ архивовъ въ Ревелѣ, Кронштадтѣ, Севастополѣ и Николаевѣ... Соколовъ столько сдѣлалъ для исторіи русскаго флота, что одна компіляція изъ его трудовъ можетъ составить довольно полную исторію, не говоря уже о трудахъ начатыхъ и оставшихся послѣ него въ рукописяхъ, матеріалахъ, замѣткахъ и пр. И все это сдѣлано при условіяхъ, о которыхъ мы слегка упомянули выше»

[25]. В.П. Мельницький писав про О.П. Соколова: «При такой обширности задачи, чтобы добыть какую нибудь страницу для исторіи флота, онъ долженъ былъ заниматься самой черной, копотливой, скучной, неблагодарной и невидной работой – и вотъ можетъ быть причина, почему нѣкоторые изъ среды нашей, люди по преимуществу практическіе, полагали, что Соколовъ, какъ морякъ не по одному только мундиру, взялся не за свое дѣло, что моряку не пристала работа архивная, что невидно пользы отъ нея для флота и пр. и пр. Это мнѣніе, принадлежащее былому времени, мы вспоминаемъ только потому, чтобы показать, при какихъ условіяхъ и при какомъ настроеніи нашего общества Соколовъ совершилъ большую часть трудовъ своихъ» [26].

О.П. Соколов прибув у Миколаїв 15 травня 1853 р. і відразу приступив до роботи в Архіві Штабу Чорноморського флоту. Спершу він зосередився на дослідженні документів з історії російсько-турецької війни 1787-1791 рр., однак, заглибившись у багатющі фонди Чорноморського архіву, вже не міг зупинитися й вирішив «оставить этотъ край не иначе, какъ разработавъ все, касающееся до его морской исторіи». В архіві він виявив ордери (накази) князя Г.О. Потьомкіна адміралам М.С. Мордвинову, М.І. Войновичу та іншим підлеглим за 1787-1790 рр.; журнали вихідних документів і накази М.С. Мордвинова за 1787 р., справи з рапортами Адміралтейському правлінню про морські битви 1788-1791 рр., шканечні (вахтові) журнали, найстаріші з яких було датовано 1786 р., судові протоколи. О.П. Соколов пише в своєму звіті від 20 серпня 1853 р.: «съ нѣкоторыхъ документовъ я снялъ копии, изъ другихъ сдѣлалъ выписки и извлеченія». По дорозі в Крим О.П. Соколов завітав до Одеси. В Одеському товаристві історії та старожитностей він знайшов документи, видані Архівом Штабу Чорноморського флоту в тимчасове користування товариству: серед них ордери князя Г.О. Потьомкіна будівничому міста Миколаєва кригс-комісару М.Л. Фалєєву, рукописний план морської битви під Очаковом від 17 червня 1788 р., понад 400 в'язок справ із документами про місто Севастополь за період від 1784 р. до середини ХІХ ст. Позаяк документів було надто багато, щоб

опрацювати їх у стислі терміни, О.П. Соколов, зробивши в них помітки й закладки, розпорядився відправити їх до Санкт-Петербурга.

Через два тижні дослідник повернувся до Миколаєва й продовжив роботу в Архіві Штабу Чорноморського флоту. Його увагу цього разу привернув фонд Таганрозької портової контори. Саме в його документах він виявив відомості про заснування флоту в 1769 р. на Азовському морі, про переміщення управлінських структур Чорноморського флоту з Херсона до Миколаєва. «*Это самая темная, вовсе нетронутая, весьма интересная эпоха истории нашего флота, – пише О.П. Соколов, – заключающая в себе события, относящиеся до завоевания и удержания Крыма*». Далі О.П. Соколов повідомляє, що миколаївський архів містить адміністративні розпорядження й господарські звіти за 1787-1791 рр., справи з управління флотом та справи про дії флоту на Азовському морі, починаючи з 1769 р. У цих документах О.П. Соколов виявив Височайші укази про заснування Азовської флотилії, листування турецьких візирів із головнокомандувачами російської армії та флоту, таємні розпорядження у справах Криму, документи таємного і загального характеру командувача Азовською флотилією адмірала О.Н. Сенявіна (за 1772 р.), командувача Чорноморським флотом адмірала Ф.О. Клокачова, командира Таганрозького порту віце-адмірала П.А. Костлищевца, командувача Чорноморським флотом віце-адмірала Я.Ф. Сухотіна (1784 р.), листи Президента Адміралтейств-Колегії графа І.Г. Чернишова адміралам О.Н. Сенявіну та Ф.О. Клокачову, документи про огляд лісу в Криму, виселення з Криму греків, рух ескадр і суден, відомості за різні роки про стан портів, команд і постачання продовольства, про аварії військових суден (1775-1785 рр.), формулярні списки офіцерів флоту, шканечні журнали перших військових кораблів за період 1769-1799 рр.

Про фонд Таганрозької портової контори О.П. Соколов повідомляє таке у своєму звіті від 15 вересня 1853 р.: «*Таганрогскій Архивъ, разработкѣ котораго я посвятилъ послѣдній мѣсяцъ моего пребыванія въ Николаевѣ, с 13 августа, заключаеть в себѣ 650 большихъ (до 1500 и 2000 листовъ) связокъ дѣль, въ числѣ 4691 заглавія, обнимаю-*

щихъ событія съ основанія Азовской флотилии, 1769 года, по 1816 годѣ. Привезенный сюда изъ Таганрога, въ двадцатыхъ годахъ [XIX ст.], въ совершенномъ безпорядкѣ; сложенный въ мучныхъ куляхъ, растроченный и поврежденный сыростію, въ свое время онъ былъ приводимъ въ порядокъ, нарочно назначенною для этого Комиссією, по имѣвшейся при немъ старинной, подробной описи, но – или приведенный неисправно, или перебитый въ послѣдствіи – в настоящее время, по большей части, несоотвѣтствуетъ указаніямъ описи, заключаая, въ одной и той же связкѣ, дѣла далеко различныхъ годовъ, или другихъ наименованій и другаго времени, противъ указываемыхъ описью. По этому, для извлеченія изъ него нужнаго, предстояла необходимость разобрать его весь, связка за связкою, листъ по листу. Къ великому счастью, растрата въ этомъ архивѣ, сдѣланная случайно, по небрежности и невѣжеству, не произвела тѣхъ горестныхъ слѣдствій, какія нерѣдко случаются въ другихъ архивахъ, изъ которыхъ любознательные историки, въ видахъ облегченія своихъ трудовъ, или просто, съ корыстною цѣлію присвоенія себѣ важныхъ документовъ, вырѣзывали листы и выкрадывали цѣлыя дѣла, обыкновенно самыя интереснѣйшія, оставляя своимъ послѣдователямъ, только малозначительныя, или такія, достоинствъ которыхъ, по своей ограниченности взгляда, они не смогли понять».

Крім фонду Таганрозької портової контори, О.П. Соколов досліджував й інші фонди Архіву Штабу Чорноморського флоту, описи яких містилися «*въ 423 книгахъ, съ 1520 подраздѣленіями*», займався «*извлеченіемъ всего интереснаго и значительнаго для истории нашего флота, изъ этихъ 17000 связокъ, съ 405000 номерами дѣль всего архива*». Дослідник знайшов 50 в'язок справ із документами будівничого міста Миколаєва кригс-комісара М.Л. Фалеева, документи про дії флоту під Корфу і Генуєю в 1799 р., про суперечку Росії з греками, дії грецької флотилії Ламбро Качіоні (засновник Лівадії) та його подальшу долю, відкриття Штурманського училища в Миколаєві, берегові описи, судові щоденники й морські мапи дослідника Кримського півострова Івана Берсенєва 1787 р., документи про стан Брянського адміралтейства 1786 р., документи про аварії галіотів

(парусно-гребне судно типу галери) «Лебедь», «Слонъ», фрегата «Антоній» та інших, про здобуті в морських битвах 1787-1791 рр. в якості призу судна тощо.

Не оминув О.П. Соколов у Миколаєві й поточні архіви Гідрографічного депо, Облікового комітету Кораблебудівного департаменту та Штурманської роти, ще не передані на зберігання до Архіву Штабу Чорноморського флоту чи Архіву Морського міністерства. В архіві Гідрографічного депо, як відомо зі звіту О.П. Соколова від 5 жовтня 1853 р., він виявив старовинні, друковані й рукописні мапи Чорного моря, власноруч написані Петром I документи 1716 р., оригінали указів Катерини II про заходи щодо будівництва Чорноморського флоту (1792-1794 рр.), план морської битви під Очаковом (1788 р., перший такий план О.П. Соколовим виявлено в документах, виданих Чорноморським архівом у тимчасове користування Одеському товариству історії та старожитностей). В архіві Облікового комітету дослідник знайшов креслення старовинних суден і зняв копію з креслення, затвердженого ще Петром I. В архіві Штурманської роти, яка була реорганізована з відкритого спершу в Херсоні, а

потім переведеного до Миколаєва Морського кадетського корпусу (згодом – Штурманського училища) він знайшов накази першого директора віце-адмірала М.І. Войновича, списки морських офіцерів-випускників корпусу й училища, дослідив *«собственно гидрографическую деятельность этого края, въ ея историческомъ развитіи. Отыскалось болѣе 2000 номеровъ дѣлъ в архивѣ, поясняющихъ всѣ подробности состоянія и порядковъ въ училищѣ, степеней даваемого образования...»* [27]. Між іншим, О.П. Соколов повідомив, що у Миколаєві він ще й устиг зібрати матроські пісні та морські слова місцевого й іноземного походження, невідомі російським Академічним словникам.

«Не без сожалѣнія оставляя этотъ прекрасный край – въ которомъ еще не успѣлъ видѣть всего хорошаго – и его интересные архивы, которые еще не вполне исчерпаны» О.П. Соколов поїхав до Москви, а потім Санкт-Петербурга, де ще встиг написати кілька праць, у т. ч. уклав двотомну першу морську бібліографію «Русская морская библиотека» та «Летопись крушений и пожаров судов русского флота», перед тим як помер 1858 р. у віці 42 років.

Олександр Петрович Соколов (1816–1858 рр.), перший дослідник Чорноморського архіву

Після Кримської війни (1853-1856 рр.) за умовами Паризького мирного договору (1856 р.) Російська імперія втратила право утримувати флот, військово-морські бази та вести суднобудування на Чорному морі. У зв'язку з цим 1856 р. Управління Головного командира Чорноморського флоту і портів ліквідовано. У Миколаєві 26 серпня 1856 р. запроваджено посаду завідувача морською частиною, повноваження якого стосовно Севастополя було визначено лише через два роки [28]. Заштатне м. Севастополь з лютого 1860 р. належало до портів другого розряду, яким керував командир Севастопольського порту, у справах флоту і порту, як і раніше підпорядкований морському начальству в Миколаєві [29]. 27 січня 1860 р. Миколаїв знову було оголошено головним портом на Чорному морі, керівництво яким доручено Головному командир порту. В його підпорядкуванні перебували всі кораблі, суднове-рфі, заводи, установи. Управління Миколаївського порту включало: канцелярію Головного командира, штаб, суднобудівну, артилерійську, комісаріатську, гідрографічну, будівельну та медичну частини, портову скарбницю, комісію військового суду, архів [30]. У зв'язку з проведеною реорганізацією архів з 1861 р. черговий раз змінив назву з «Архів Штабу Чорноморського флоту» на «Портовий архів Управління Миколаївського порту».

1860 р. у портовому архіві в Миколаєві працював ще один дослідник – Сергій Іванович Єлагін (1824-1868 рр.), відомий своєю п'ятитомною працею «Матеріали для історії русского флота» (його роботу продовжив Ф.Ф. Веселаго, всього за період з 1865 р. по 1904 р. вийшло друком 18 томів). У своєму звіті про огляд архівів С.І. Єлагін написав: «Соразмѣряя степень занятій, необходимыхъ въ Черноморскомъ архивѣ для історіи тамошнего флота, съ данными, представляемыми этимъ архивомъ, я полагаю, что отдѣленіе это потребуетъ продолжительнаго труда, для выполнения котораго невозможно ограничиться временнымъ наѣздомъ для выписокъ. Не говоря объ утомительности непрерывныхъ изысканій этого рода, не освѣжаемыхъ другими занятіями, очень часто встрѣчается необходимость совѣтоваться съ тѣми же документами, которые уже просмотрѣны. По всему этому я полагаю

полезнымъ, поручить разработку матеріаловъ для історіи Черноморскаго флота на мѣстѣ, въ видѣ самостоятельнаго труда, лицу и свыкшемуся съ тамошнимъ климатомъ, и привязанному къ краю. При приступѣ къ історіи Черноморскаго флота не можетъ встрѣтиться большихъ затруднений, потому что всѣ матеріалы подъ руками, распределены систематически отъ самого начала, а въ подкрѣпленіе имъ существуетъ множество достовѣрныхъ преданій, и въ многихъ случаяхъ еще рассказы очевидцевъ. Такимъ образомъ, многіе факты еще могутъ своевременно разъясниться, и Черноморскій флотъ можетъ имѣть поучительную картину, какъ критически изложенныхъ событій на нынѣшнемъ мѣстѣ его дѣйствій, такъ и опредѣленіе характера каждаго изъ управленій». Про фонд Таганрозької портової контори С. І. Єлагін уже тоді писав, що він потребує експертизи цінності й повторної систематизації. Однак, він уважав, що зробити це в Миколаєві неможливо. Й взагалі, на його думку, таганрозький архів не мав нічого спільного із Миколаєвом і даремно займав місце в архіві. Тож він запропонував перевезти його до Санкт-Петербурга, а витрати на перевезення покрити за рахунок надходжень від продажу нецінних справ [31].

У жовтні 1870 р. Російська імперія в односторонньому порядку відмовилася виконувати умови Паризького договору, що 1871 р. було закріплено Лондонською конвенцією. З 1 жовтня 1871 р. відновлено посаду Головного командира Чорноморського флоту і портів, а підпорядковане йому управління стало називатись Головним управлінням Чорноморського флоту і портів [32]. На початку 1885 р. були затверджені нова структура та штати морського відомства, флотів і портових управлінь, за якими морські сили Чорного і Каспійського морів об'єднано під єдиним командуванням. Миколаїв зберіг за собою статус головного порту, в якому було розташовано Головне управління Чорноморського і Каспійського флотів на чолі із Головним командиром флоту і портів Чорного і Каспійського морів [33]. У 1891 р. об'єднане командування флотами було розділене. Управління Каспійською флотилією перевели до м. Баку [34].

1886 р. та 1894 р. Морське міністерство своїми наказами затверджувало типові положення про портовий архів головного порту, які відповідно поширювалися й на Портовий архів в Миколаєві. Статті цих наказів ідентичні.

«Портовой архивъ».

278. Въ портовом архивѣ хранятся оконченные производствомъ дѣла всѣхъ портовыхъ учреждений, командъ и судовъ Морскаго вѣдомства.

279. Начальник архива подчиняется непосредственно Начальнику штаба.

280. Относительно порядка сдачи, приѣма, раздѣленія на разряды, хранения и уничтоженія дѣлъ, а также выдачи справокъ, портовой архивъ руководствуется общими правилами, опредѣленными въ семь отношеніи для архива Морскаго Министерства (ст. 221–225, 227, 229 и 232 сего Наказа).

281. Дѣла, требующіеся для справокъ по текущему дѣлопроизводству, выдаются только чинамъ учреждений того порта, въ которомъ находится архивъ, состоящимъ на государственной службѣ, подъ собственныя ихъ росписки, которыя и остаются въ архивѣ до возвращенія выданныхъ дѣлъ. По требованіямъ же учреждений, какъ Морскаго вѣдомства, не находящихся въ портѣ, такъ и другихъ вѣдомствъ, сообщаются имъ справки изъ дѣлъ и копіи съ хранящихся въ архивѣ документовъ или выписки изъ нихъ.

282. Портовой архивъ свидѣтельствуется ежегодно назначаемою для этого Главнымъ Командиромъ, по представленію Начальника штаба, особою Коммисією, которая пересматриваетъ представленныя Начальникомъ архива вѣдомости дѣлъ, не подлежащихъ дальнѣйшему храненію въ архивѣ и представляетъ Главному Командиру, черезъ Начальника штаба, свое заключеніе о продажѣ или уничтоженіи сихъ дѣлъ» [35].

Оскільки в положенні містяться посилання на статті 221–225, 227, 229 та 232 «Положеніе об Архивѣ Морскаго Министерства», на підставі яких функціонував Портовий архів у Миколаєві, наведемо нижче його текст, також двічі затверджуваний наказами Морського міністерства від 1886 р. та 1894 р.

«Архивъ Морскаго Министерства».

221. Въ Архивѣ Морскаго Министерства сдаются, при описяхъ, по оконченнымъ про-

изводствомъ учреждений Министерства и расположенныхъ въ М.-Петербургѣ морскихъ командъ дѣла, книги, журналы и документы черезъ три года по окончаніи производствъ.

222. Сданныя въ архивъ дѣла, сообразно содержанію ихъ, раздѣляются на разряды для определенія срока ихъ храненія.

Примѣчаніе. Начальник Архива, по сношенію съ учреждениями Морскаго Министерства, составляетъ подробное росписаніе родовъ дѣлъ по каждому учрежденію особо на указанные въ 223–225 статьяхъ сего Наказа разряды. Росписаніе это, по утвержденіи онаго Адмиралтействъ-Совѣтомъ, принимается Архивомъ къ непремѣнному исполненію и руководству.

223. Къ первому разряду принадлежатъ всѣ срочныя вѣдомости, кромѣ годовыхъ отчетовъ, и всѣ дѣла, состоящія изъ переписки, неимѣющей важности, ни въ служебномъ, ни въ другихъ отношеніяхъ, и ни для какихъ справокъ не нужной. Дѣла сего рода назначаются къ уничтоженію.

224. Ко второму разряду относятся дѣла, которыя въ теченіи большаго или меньшаго времени могутъ требоваться для справокъ при текущемъ дѣлопроизводствѣ въ учрежденіяхъ. Дѣла этого рода назначаются къ временному храненію, на опредѣленные болѣе или менѣе продолжительные сроки отъ 10 до 50 лѣтъ.

225. Къ третьему разряду принадлежатъ: 1) дѣла, заключающія въ себѣ законъ, положеніе или разрѣшеніе какого либо важнаго обстоятельства; 2) дѣла имѣющія важность въ историческомъ отношеніи; 3) проекты и предположенія Правительственныхъ мѣстъ и частныхъ лицъ, хотя бы и не приведенные въ исполненіе; 4) годовые отчеты; 5) журналы и алфавиты; 6) послужные и именные списки офицеровъ и гражданскихъ чиновъ Морскаго вѣдомства. Дѣла сего рода назначаются къ всегдашнему храненію.

226. О дѣлахъ, предназначенныхъ къ уничтоженію, Начальникъ Архива сообщаетъ на заключеніе Начальниковъ подлежащихъ учреждений и, по полученіи ихъ отзывовъ, испрашиваетъ на уничтоженіе дѣлъ, согласно 89 ст. части I сей Книги, разрѣшеніе Управляющаго Морскимъ Министерствомъ.

227. Дѣла, назначенныя къ уничтоженію, обращаются въ продажу, а тѣ изъ нихъ, которыя содержатъ подлинныя распоряженія высшаго начальства, или свѣдѣнія, не подлежащія оглашенію, и вообще дѣла секретныя уничтожаются сожженіемъ въ помѣщеніи Архива.

228. Продажа дѣла производится Начальникомъ Архива съ публичныхъ торговъ; если же стоимость подлежащихъ продажъ дѣлъ, по цѣнамъ, состоявшимся на послѣднихъ торгахъ, не превышаетъ 300 р., то съ разрѣшенія Управляющаго Морскимъ Министерствомъ они могутъ быть продаваемы и безъ торговъ, по прямому уговору съ торговцами.

229. Дѣла, назначенныя къ всегдашнему храненію, и всѣ описи этихъ дѣлъ, Начальникъ Архива обязанъ содержать въ установленномъ порядкѣ и исправности, наблюдая чтобы дѣла, требуемая управленіями для справокъ, были выдаваемы имъ безъ задержанія и возвращались въ Архивъ своевременно и въ цѣлости и чтобы подлежащія справки и провѣрка формуляровъ производились въ архивѣ вполнѣ точно и обстоятельно.

230. Дѣла, требующіяся для справокъ по текущему дѣлопроизводству, выдаются только чинамъ Министерства, учрежденій С.-Петербуржскаго порта и командъ, въ С.-Петербургѣ расположенныхъ, состоящихъ на Государственной службѣ, подъ собственныя ихъ росписки, которыя и остаются въ Архивѣ до возвращенія выданныхъ дѣлъ.

231. По требованіямъ учрежденій, какъ Морскаго вѣдомства не находящихся въ С.-Петербургѣ, такъ и другихъ вѣдомствъ, Начальникъ Архива сообщаетъ имъ справки изъ дѣлъ и копіи съ хранящихся въ архивѣ документовъ или выписки изъ нихъ.

232. Частнымъ лицамъ Начальникъ Архива выдаетъ документы, копіи съ нихъ или выписки по свидѣтельствамъ судебныхъ мѣстъ. Копіи съ личныхъ документовъ, какъ-то: послужныхъ списковъ, аттестатовъ или указовъ объ отставкѣ, метрическихъ и медицинскихъ свидѣтельствъ, протоколовъ депутатскихъ Дворянскихъ Собраній, свидѣтельствъ учебныхъ заведеній объ успѣхахъ въ наукахъ и тому подобныхъ актовъ, Начальникъ Архива выдаетъ только по просьбамъ

лицъ, до которыхъ эти документы относятся, или ихъ вдовъ, дѣтей, опекуновъ или повѣренныхъ» [36].

Портовый архів із правом постійного зберігання документів функціонував лише в Миколаєві. В інших портах Чорного моря архівів із постійним строком зберігання документів не було, а їх документи після закінчення строку зберігання в поточних архівах при канцеляріях надходили на зберігання до Миколаєва. Штат Портового архіву в Миколаєві складався із начальника (цивільного чиновника морського відомства VIII класу з окладом 1500 руб. на рік, при виході на пенсію передбачалося присвоєння V рангу), писарів (оклад 400 руб. на рік), сторожів. Фінансування архіву передбачало витрати на канцелярські матеріали, охорону, ремонт меблів та освітлення приміщення у розмірі 300 руб. на рік [37].

У Чорноморському флоті поточні архіви також велися й у морських, флотських, лас-тових і робочих екіпажах [38]. Доглядати за ними мали письменоводителі, які відповідали в екіпажах за діловодство й бухгалтерію та підпорядковувалися старшому офіцеру [39]. Документи після закінчення строку зберігання в екіпажеському архіві надходили до Портового архіву в Миколаєві.

До Портового архіву в Миколаєві не передавалися через їх специфіку документи Морської астрономічної і компасної обсерваторії та Депо мап (з 1832 р. – Гідрографічне відділення Штабу Чорноморського флоту; з 1860 р. – Гідрографічна частина Миколаївського порту; з 1886 р. – Дирекція маяків і лоцій Чорного та Азовського морів), які безпосередньо підпорядковувалися в технічному та науковому відношенні – начальнику Головного гідрографічного управління Міністерства морських сил (Морського міністерства), а в адміністративному – начальнику Штабу Чорноморського флоту. Всі мапи, лоції, атласи, документація про навігаційні, астрономічні, метеорологічні та магнітні спостереження, статистичні документи, спеціальні праці з морської справи тощо надходили на зберігання до архівів цих установ, які передавали їх до Архіву мап, планів і книг Головного гідрографічного управління Морського міністерства. Щорічно створювалася спеціальна комісія для розгляду наяв-

них в архіві та доставлених із портів морських мап, що призначалися до передавання на судна та внесення гідрографічних поправок. Крім цього, щорічно створювалася комісія для здійснення ревізії архіву, майстерні для друкування мап, депо та майстерні морехідних інструментів. Матеріали, які не підлягали зберіганню в архіві, передавалися до бібліотеки Морського міністерства [40].

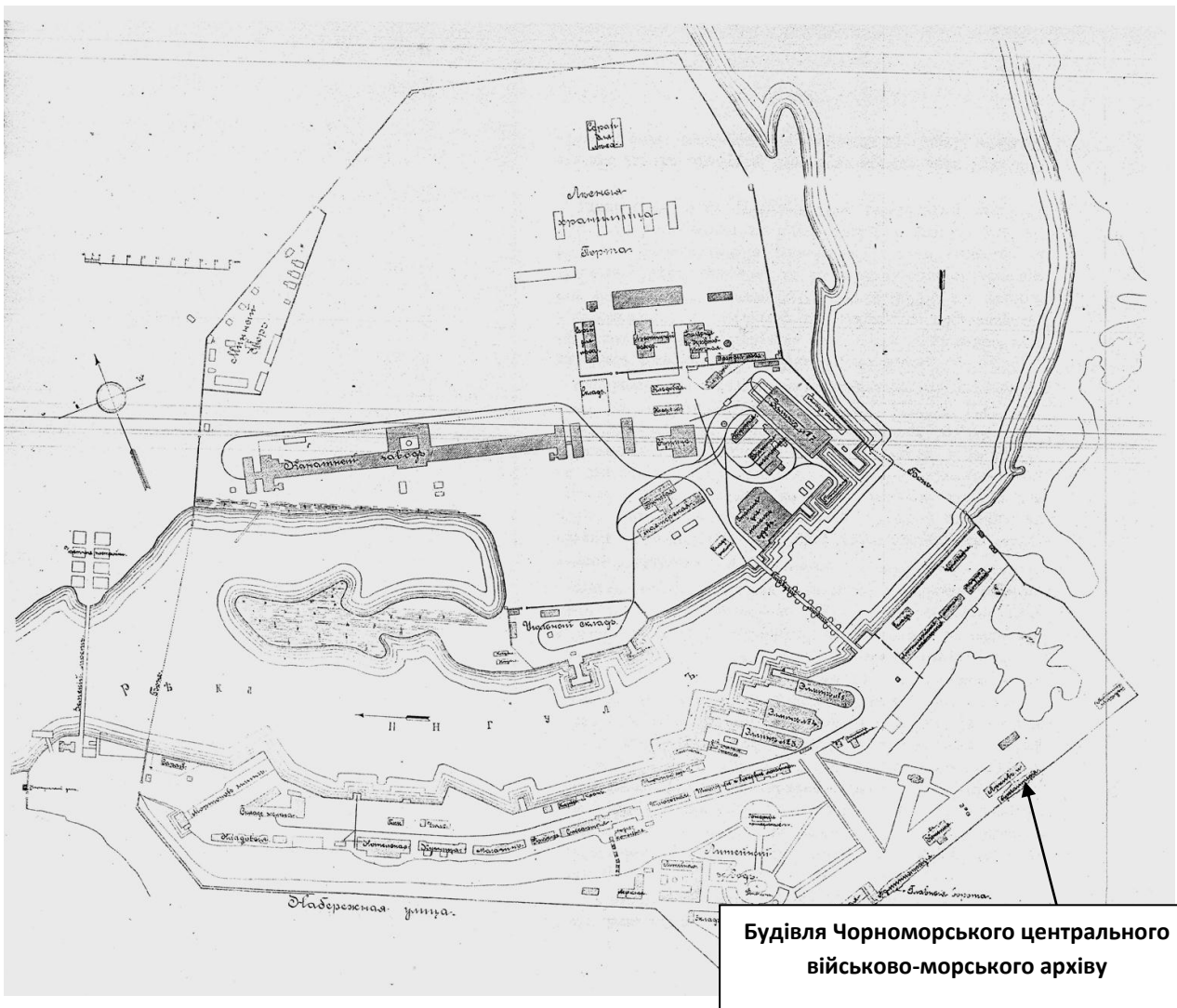
Ведення діловодства в кожній установі морського відомства чітко регламентувалося правилами й циркулярами Морського міністерства. Уперше правила передавання і зберігання документів до Архіву Морського міністерства затверджено Адміралтейств-Радою 11 січня 1852 р. У них містилися лише загальні вказівки, вкрай невизначеного характеру. Перелік документів із поділом їх на розряди «Росписание дѣл на разряды» Адміралтейств-Рада затвердила 8 грудня 1865 р. Із плином часу відбулися численні реорганізації морського відомства й перелік застарів. 1867 р. начальник Архіву Морського міністерства вніс правки і доповнення до переліку, зібрав відгуки від установ морського відомства та передав перелік на розгляд Адміралтейств-Ради. Лише 21 березня 1884 р., нарешті, Адміралтейств-Радою було затверджено загальний перелік документів зі строками зберігання для всіх установ морського відомства – «Росписание дѣл на разряды, общее для всѣхъ учрежденій Морскаго Министерства» [41], а також окремі переліки для кожного з управлінь – «Росписание дѣл на разряды по каждому учрежденію особо» [42]. Документи постійного зберігання належали до III розряду, документи з тимчасовими строками зберігання від 50 до 1 року – до II розряду. Документи, що підлягали знищенню відразу по закінченню їх використання в діловодстві – до I розряду. Наприклад, кораблебудівні відділення відповідно до переліку на постійне зберігання передавали доставлені від головних командирів і командирів портів справи про розгляд і виправлення креслень і специфікацій; справи про обговорення припущень щодо перероблення, нововведення і капітального виправлення на суднах, складання та виправлення проектів і креслень цих переробок і нововведень; справи про обговорення питань щодо визнання суден непридатними і їх подальшого розби-

рання або продажу; справи про матеріали і майстрових, необхідні для виконання кораблебудівних робіт; справи з відомостями про час і місце спорудження та тимберовки [43] суден, інженерів, які будували, тимберували або виправляли судна; справи про вартість корпусів, озброєння та механізми суден; справи про здійсненні суднами плавання; справи про виявлені достоїнства й недоліки суден; справи про стан, у якому знаходяться судна, поліпшення й пристосування, визнані потрібними для кожного судна командирами та інженерами; креслення збудованих в іноземних флотах суден усіх типів і відомості про всі вдосконалення та нововведення, вжиті за кордоном в частині кораблебудування. Крім цього, Адміралтейств-Рада наказала архівам укладати описи справ, виділених до знищення у зв'язку зі закінченням строків зберігання, та надсилати їх на затвердження установ-документоутворювачів [44].

У 1895-1896 рр. командування Чорноморським флотом переміщено із Миколаєва до Севастополя разом із більшістю установ морського відомства. Однак, Чорноморський центральний військово-морський архів (архів отримав цю назву з 1900 р.), у якому понад століття відклалися документи всіх установ морського відомства, підпорядкованих Головному командирові Чорноморського флоту і портів, залишився у Миколаєві.

Чорноморський центральний військово-морський архів розміщувався в будинку на території колишнього казенного Адміралтейства (з 1911 р. – територія суднобудівного заводу «Руссуд», сучасний завод імені 61-го комунара). Сховища архіву були обладнані всіма необхідними засобами для зберігання документів.

З 1 липня 1900 р. на посаду начальника Чорноморського центрального військово-морського архіву заступив колезький радник Федір Давидович Іванов. Про Ф.Д. Іванова відомо, що він закінчив гімназію і вступив на службу з 1868 р., православного віросповідання, був одруженим і мав двох дітей. Ф.Д. Іванова нагороджено турецьким військовим орденом (1878 р.), орденами Святого Станіслава III-го ступеню (1891 р.), Святої Анни III-го ступеню (1902 р.), Святого Володимира III-го ступеню (1906 р.) [45].

Будівля Чорноморського центрального військово-морського архіву

План заводу «Руссуд» із зазначенням розташування будівлі Чорноморського центрального військово-морського архіву (будівля не збереглася). З книги директора суднобудівного заводу «Руссуд» Дмитрієва М. І. та військового інженера, професора Колпичева В. В. «Судоостроительные заводы и судостроение в России и за границей». (СПб.: Морское министерство, 1909)

Останнім керівником архіву часів Російської імперії був Борис Олександрович Кніпер. Його призначено на посаду 10 липня 1912 р. Про Б.О. Кніпера відомо, що він був випускником Морського кадетського корпусу, на службі з 1904 р., чин колезького асесора одержав 30 червня 1912 р., згодом був підвищений до надвірного радника. Б.О. Кніпера нагороджено орденом Святого Станіслава III-го ступеню (1911 р.), бронзовим знаком на честь 300-ліття царювання Дому Романових (1913 р.), знаком на честь 200-ї річниці Гангутської битви (1915 р.), орденом Святої Анни III-го ступеню (1916 р.) [46]. У серпні 1917 р. Б.О. Кніпер балотувався на виборах до демократичної Миколаївської міської думи від Союзу домовласників 1-ої Адміралтейської частини міста Миколаєва, але не був об-

раним на гласного [47]. С.В. Волков повідомляє в своєму мартиролозі, що Б.О. Кніпер евакуювався до Туреччини (дату не вказано, очевидно під час евакуації денікінських військ із Новоросійська), але вже 14 липня 1920 р. повернувся до Російської армії на кораблі «Константин» [48]. У листопаді 1920 р. Б.О. Кніпер був у числі тих російських біженців, які з перемогою більшовиків вимушені були втікати за кордон. Із кримських портів тоді відплило понад 150 кораблів, на одному із яких був і Б.О. Кніпер зі своєю родиною. На берег вони зійшли у місті Дубровник, згодом понад 4,5 тис. колишніх російських військових Королівство Югославія (Королівство сербів, хорватів і словенців, 1918-1941 рр.) прийняло на морську та прикордонну службу.

Принаймні Б.О. Кніпер керував архівом не тільки в 1917 р., а ще й у 1918 р., оскільки тоді доволі багато російських офіцерів і цивільних чиновників колишнього російського морського відомства перейшли на службу до Гетьмана П. Скоропадського. Щоправда, вони не приносили присягу на вірність Українській Державі, а служили за контрактом. Серед них був колишній Миколаївський градоначальник у 1916-1917 рр. віце-адмірал Андрій Георгійович Покровський – організатор національного українського флоту за часів Центральної Ради (24 квітня 1918 р. призначений Головним командиром портів Чорного та Азовського морів), голова комісії з реформування морського відомства за Гетьманату П. Скоропадського (від П. Скоропадського одержав чин адмірала), Міністр морських справ Української Держави (з 14 листопада до 19 грудня 1918 р.); колишній начальник загону суден північно-західної частини Чорного моря (1916-1917 рр.) Михайло Михайлович Римський-Корсаков – командир Миколаївського порту за часів Центральної Ради та гетьманування П. Скоропадського, від якого одержав чин контр-адмірала та інші. Переважна більшість із них з падінням уряду П. Скоропадського перейшла на службу до А.І. Денікіна, потім до П.М. Врангеля й закінчила життя на еміграції.

За часів Центральної Ради справами флоту займалася Генеральна українська морська рада, а з грудня 1917 р. – Генеральне секретарство морських справ. Однак, Центральна Рада в умовах війни приймала недалекоглядні рішення про обмежені потреби України у військовому флоті. На засіданні Генерального секретаріату 22 грудня 1917 р. Д. Антонович заявив: *«Морське секретарство має завідувати Чорноморським флотом, який повинен охороняти берег Української Республіки і тих держав, які з нею межують по березі Чорного моря. Утримання флоту повинні взяти на себе всі ті держави, інтереси яких він охороняє. Для цієї мети досить двох броненосців і флотилії міноносців з командою в 10-12 тис. матросів. Решту кораблів демобілізувати і перетворити в державний торговельний флот, розвиток якого лежить в ближчих інтересах Української Республіки. На організацію Морського секретарства і на попередні видатки, зв'язані з переведен-*

ням плану реорганізації флоту, потрібно зараз 150 тис. крб.» [49]. 29 грудня 1917 р. Центральна Рада затвердила «Тимчасовий законопроект про флот Української Народної Республіки», яким *«Російська Чорноморська флота – військова і транспортна – проголошується флотою Української Народної Республіки»* [50], однак згодом Центральна Рада прийняла рішення про скасування обов'язкової військової служби, взамін проголосивши добровільний найм на флот. За часів уряду В. Голубовича Морське міністерство Центральної Ради як окреме відомство було ліквідоване, а обов'язки Морського міністра перебрав на себе Військовий міністр О. Жуковський. Військове міністерство, усвідомлюючи катастрофічність ситуації на флоті, намагалося взяти Чорноморське узбережжя під свій контроль. 15 березня 1918 р. О. Жуковський видав наказ, за яким всі боездатні кораблі мали негайно зібратися в Севастополі, а ті, що потребували ремонту, в Миколаєві. Проте підписані Центральною Радою Берестейські угоди та фактична відмова України від Криму не сприяли налагодженню ситуації на флоті.

На момент оголошення цих розпоряджень Центральної Ради порти базування Чорноморського флоту в Україні та українізовані кораблі вже були захоплені більшовиками, які використовували закони Центральної Ради для агітації проти неї. Трагічні події відбувалися в Севастополі з середини грудня 1917 р. до кінця лютого 1918 р.: в результаті більшовицького терору було розстріляно тисячі офіцерів і членів їх родин. Під час боїв за Одесу у січні 1918 р. більшовики захопили українізовані кораблі Чорноморського флоту, а їх особовий склад піддали тортурам. Миколаїв постраждав дещо менше, позаяк більшовики здобули тут перевагу лише з 24 січня 1918 р., тобто від роззброєння запорізького полку, і втекли з міста 16 березня 1918 р. перед наступом німецьких військ.

З просуванням німецьких військ по території України флот все більше охоплювала анархія. Збільшовичені судна виходили в море й обстрілювали морські сили Четверного союзу. На інших кораблях було піднято український прапор. Командувач німецькими військами в Криму Роберт фон Кош, зважаючи на те, що за Берестейськими угодами

Крим не належав Україні, вимагав вивести звідти українські війська і залишав за собою право захопити Крим. На це український уряд заявив, що за законом Центральної Ради Чорноморський флот оголошено флотом УНР. 28 квітня 1918 р. командуючий Чорноморським флотом віце-адмірал М.П. Саблін підняв українські прапори на Севастопольському рейді. Більшовицький уряд Росії, вважаючи Крим і Чорноморський флот своїми, наказав у разі неможливості утримання Севастополя перевести флот до Новоросійська. В ніч з 29 на 30 квітня 1918 р. частина кораблів під червоними прапорами вийшла до Новоросійська. Під тиском більшовиків, які всіляко доводили М.П. Сабліну, що німці захоплять флот, у ніч з 30 квітня на 1 травня 1918 р. він вивів ще кілька кораблів під Андріївськими прапорами до Новоросійська. Це була помилка, оскільки інші кораблі не пішли за М.П. Сабліним й лишилися в Севастополі під українськими прапорами. Натомість, німці вирішили, що умови Берестейського мирного договору порушено, звинуватили в цьому весь Чорноморський флот й захопили Севастополь [51]. Німецький генерал Р. фон Кош оголосив Чорноморський військово-морський флот інтернованим до закінчення війни [52]. Більше того, німецьке командування підняло німецькі прапори на залишених кораблях Чорноморського флоту й мало намір усіх матросів і офіцерів заарештувати й направити до спеціальних таборів для інтернованих. На заваді цього став тимчасовий командувач флотом УНР Михайло Остроградський-Апостол. Зважаючи на позицію українського уряду щодо відсутності потреби в потужному флоті й необхідності лише у береговій охороні, німці за рахунок кораблів Чорноморського флоту почали підсилювати власні військово-морські сили.

Гетьман Павло Скоропадський наполягав на поверненні флоту Україні й не бачив майбутнього Української держави без Криму. 10 травня 1918 р. за наказом П. Скоропадського була створена спеціальна комісія з реформування флоту на чолі із А.Г. Покровським, якого згодом було призначено Головним командиром портів Чорного і Азовського морів. Замість М. Остроградського, котрий украї негативно ставився до німецьких вимог у Севастополі, гетьманським представ-

ником в Криму став більш дипломатичний В.Є. Клочковський. 6 липня 1918 р. за наказом П. Скоропадського з кораблів Дунайської флотилії адмірал А.Г. Покровський в Одесі сформував бригаду тральщиків, яка фактично стала першим корабельним з'єднанням Українського флоту. 17 червня 1918 р. розпочала роботу комісія з утворення військових шкіл та академій. Головним навчальним закладом Українського Державного Флоту мала стати Гардемаринська школа, а її підготовчою ланкою – Морський кадетський корпус. Врешті обидва заклади об'єднувалися в один Морський корпус, дислокацією якого була обрана «столиця Російського імператорського флоту» – місто Миколаїв. Навіть було визначено будівлю, – колишньої фельдшерської школи, – на переобладнання якої гетьманський уряд виділив 40 тис. крб. Керівником цього навчального закладу було призначено контр-адмірала С.І. Фролова. Гардемаринів зараховували одночасно на всі три курси, а їх загальна кількість мала дорівнювати 200 особам [53].

Після офіційного визнання 2 червня 1918 р. Німеччиною Української Держави, гетьманський уряд активізував дипломатичні переговори з німецькою стороною з питань флоту. В серпні 1918 р. до Німеччини виїхала українська делегація на чолі із Ф. Лизогубом. У складі цієї делегації були управляючий миколаївськими суднобудівними заводами Б.О. Юренев та член правління Товариства миколаївських заводів і верфей Н.К. Кульман. Очікувалось, що миколаївські суднобудівні заводи, закриті через відсутність коштів на виплату зарплати з 18 березня 1918 р., будуть запущені через 2-3 тижні й на роботу буде прийнято щонайменше 8 тис. робітників [54]. 19 серпня 1918 р. було підписано ряд важливих угод з німецькою суднобудівною компанією «Блюм унд Фосс». Захопивши Миколаїв, німці намагалися порякувати на заводах, що викликало спротив заводчан. Для вивчення ситуації до Миколаєва гетьманський уряд направив капітана 2-го рангу М.К. Неклієвича, в звіті якого йшлося про нагальну потребу підпорядкування суднобудівних заводів Українській Державі. Однак, реально встигли прийняти рішення лише стосовно Миколаївського відділення Балтійського суднобудівного заводу, який наказом по морському відомству від 8 липня 1918 р.

відділено від Петроградського управління й реорганізовано в самостійне підприємство – Миколаївський ремонтний і суднобудівний завод морського відомства «Ремсуд» [55]. Інші заводи («Наваль» і «Руссуд») ще з 5 травня 1918 р. перейшли до відання німецької окупаційної влади. 6 липня 1918 р. миколаївська газета «Путь соціал-демократа» сповіщала, що на миколаївських заводах тепер розпоряджається німецька фірма «Блюм унд Фосс». Повернувшись з Берліна Б.О. Юренєв та Н.К. Кульман повідомляли, що Німеччина не збирається розміщувати на заводах військові заводи, на переговорах ніби йшлося лише про залізничні вагони та комерційне суднобудування. Приблизно у вересні 1918 р. до Миколаєва прибули уповноважені німецьким урядом інженери Егерс і Шецлер. Однак, вже 2 листопада 1918 р. вони повернулися назад до Німеччини, а відкриття миколаївських заводів було відтерміноване на невизначений час. Причиною цього стало те, що Німеччина насправді збиралася добудо-

увати закладені ще за Російської імперії на стапелях миколаївських заводів військові судна для власної потреби, а український уряд відмовив у цьому й сподівався завершити їх будівництво самотужки для державного флоту [56].

Наскільки для німців були цікаві документи Чорноморського центрального військово-морського архіву важко судити, оскільки поки що про це нами не знайдено відомостей. В Миколаївському міському архіві німецькі військові вчинили обшук, але не в цілях вилучення архівних документів, а з метою пошуку прихованої зброї [57]. Наведена нижче перепустка для входу на суднобудівний завод «Руссуд», видана німецькою окупаційною владою архіваріусу М.В. Ігнат'єву, свідчить лише про встановлення німцями контролю над суднобудівними заводами (на заводі «Руссуд» від 1916 р. функціонував власний архів і швидше за все М.В. Ігнат'єв був його керівником або співробітником).

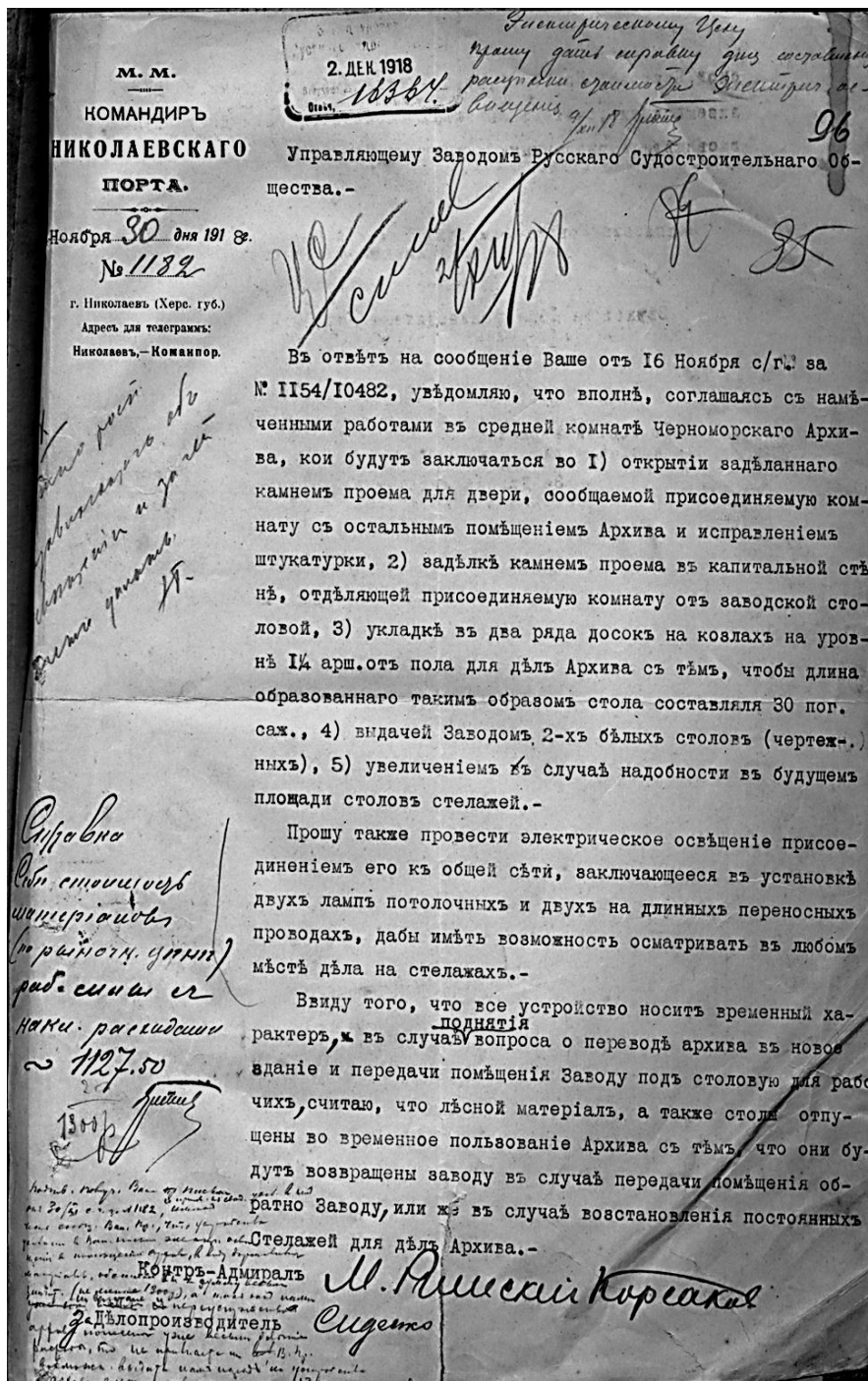

Перепустка для входу на суднобудівний завод «Руссуд», видана архіваріусу М. В. Ігнат'єву німецькою окупаційною владою на строк від 1 квітня до 31 липня 1918 р., документ датований «до 1 червня 1918 р.» ДАМО, ф. Р-577, оп. 3, спр. 124.

31 серпня 1918 р. за проектом А.Г. Покровського визначено дислокацію частин оборони Чорного моря і місця базування штабів морської піхоти: 1-го полку – в Одесі, 2-го – в Миколаєві, 3-го – в Херсоні. У вересні 1918 р. до Німеччини для переговорів їздив сам гетьман П. Скоропадський. За повернення флоту німці ще в серпні запросили від П. Скоропадського 200 млн. руб., але український уряд відмовився сплачувати гроші. Проте, у висліді вереснева подорож до Берліну дала непогані результати. Німеччина, хоча й на певних умовах (вихід флоту під українськими прапорами в Середземне море для збройної демонстрації проти Антанти), погоджувалася з поверненням флоту та почала потрохи віддавати кораблі. Нарешті, 8 листопада 1918 р., в Одесі була скликана спеціальна нарада, на якій військово-морський аташе Німеччини в Україні віце-адмірал А. Гопман повідомив В. Є. Клочковського та інших українських представників про передачу всього флоту Україні без будь-яких застережень. Крім цього А. Гопман зазначив, що червона Росія добровільно затопила свою частину Чорноморського флоту в Новоросійську й Україні передається українська частина Чорноморського флоту [58]. 11 листопада 1918 р., у день підписання в Комп'єні договору з країнами Антанти про капітуляцію Німецької імперії в Першій світовій війні, німецьке командування повністю повернуло Україні кораблі Чорноморського

флоту, що базувалися в Севастополі, Миколаєві, Одесі та Керчі. 12(14) листопада 1918 р. П. Скоропадський призначив Морським міністром Української Держави А. Г. Покровського, а головнокомандувачем Чорноморського флоту В. Є. Клочковського. 13 грудня 1918 р. Радою Міністрів видано постанову про фінансове забезпечення Державного флоту України, на потреби якого мали асигнувати близько 24 млн. руб. [59].

Отже, фактично в листопаді 1918 р. Україна нарешті створила власні військово-морські сили – український Чорноморський військово-морський флот став реальністю. Тоді й постало питання про його історичну спадщину, а саме про Чорноморський центральний військово-морський архів. 16 листопада 1918 р. командир Миколаївського порту М. М. Римський-Корсаков, якому підпорядковувався Чорноморський центральний військово-морський архів розглянув пропозиції управляючого суднобудівним заводом «Руссуд» і 30 листопада 1918 р. відправив власного листа, зареєстрованого канцелярією заводу 2 грудня 1918 р. з міркуваннями щодо здійснення ремонту, виділення додаткової кімнати, збільшення стелажного обладнання й столів, проведення електричного освітлення в архіві та можливого його переміщення до нової будівлі. Доручення щодо обчислення вартості проведення електричної мережі в приміщенні архіву надане управляючим заводу 9 грудня 1918 р. [60].

Лист командира Николаївського порту, контр-адмірала М. М. Римського-Корсакова до управляючого суднобудівного заводу «Руссуд» від 30 листопада 1918 р. про проведення ремонтних робіт в Чорноморському центральному військово-морському архіві, розширення його площ, встановлення столів і стелажів та про можливість переведення архіву до нового приміщення. ДАМО, ф. 300, оп. 1, спр. 332, арк. 96.

Зі встановленням радянської влади в Миколаєві Чорноморський центральний військово-морський архів почав утрачати свої фонди. Вже 1924 р. за розпорядженням Головморархіву СРСР з нього було вилучено цінні справи (459 в'язок) й книги (327 найменувань). Це були частини фондів Миколаївського адміралтейського правління за 1782-1806 рр., Миколаївської портової кон-

тори та портового управління за 1790-1809 рр., Аудиторіату Штабу Чорноморського флоту за 1797-1849 рр., Контори Головного командира Чорноморського флоту і портів за 1800-1806 рр., Інтендантського департаменту за 1787-1829 рр., Канцелярії Головного командира флотських екіпажів м. Миколаєва за 1831-1846 рр., Артилерійської експедиції за 1833-1836 рр., Кораблебудівної експедиції за

1833-1861 рр., Виконавчої експедиції по частині кораблебудування за 1803-1831 рр., будівництва за 1803-1830 рр., інтендантству за 1798-1830 рр. У документі про вивезення цих архівних матеріалів завідувачем Миколаївського окружного архівного управління Катериною Йосипівною Осиповою зазначено: *«Як можна гадати, архівний матеріал, що його вивезено, підбирався за окремими питаннями й забиралися найцінніші справи»* [61].

Зі створенням у 1925 р. Миколаївського окружного архівного управління, його керівництво намагалося взяти під свій контроль Чорноморський центральний військово-морський архів. У звіті за 1-й квартал 1926 р. завідувач окружного архівного управління Катерина Йосипівна Осипова писала: *«...не дивлячись на ряд переговорів, нам не вдалося взяти цей архів під своє відання. Архівосховище це гарно обладнане стелажимами, але не отоплюється, криша тече, та ми в надії, що за літній період нам вдасться це архівосховище відремонтувати. Ще в минулому кварталі нами було виявлено, що цей архів розхищається архіваріусом, тепер-же цього архіваріуса було притягнуто Морбазою до суду і взято другого»* [62].

1925 року в Україні серйозно постало питання про архіви військових частин. У постанові РНК УСРР від 31 жовтня 1922 р. «Про охорону архівів», якою запроваджувався принцип ЄДАФ'у, зазначалося, що документи військових архівів мають передаватися до Військово-ученого архіву в Москві. Протягом 1918-1919 рр. колишнє військове відомство зібрало документи Південно-західного фронту і зосередило їх у Житомирі, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Одесі та Києві. На жаль, в роки «архівного безладдя» більшість документів загинула. Архівні органи УСРР не могли усунути від піклування про військові архіви: 1921 р. в Києві, Одесі та інших містах було створено військові архівні секції для завідування військовими фондами. Однак, уже в 1923 р. ці секції ліквідовано, частину документів відправлено до Москви, а інші передано до відання архівних органів УСРР. З 1921 р. почалася ліквідація військових підрозділів Червоної Армії, під час якої їхні документи передавалися до Губархів. Улітку 1925 р. Центрархів РСФРР направив до України своїх представників для з'ясування

питання про військові архіви на підставі спеціальної схеми «направлення архівних фондів», укладеної Головним управлінням Робітничо-селянської Червоної Армії. Ці представники побували у Києві, Житомирі, Вінниці, Одесі та Миколаєві. Вони виявили в Україні 15 тис. пудів військових архівних документів. Укрцентрархів наполягав, що питання про військові архіви повинно роз'язуватися з Військовим наркоматом СРСР. Йшлося про укладання угоди, за якою документи українських військових частин мали б залишитися в Україні, а інші, що існували до та у період Першої світової війни, мали надійти до Військово-історичного архіву в Москві. Наполягаючи на залишенні в архівах УСРР документів українських військових частин, створених після 1917 р., Укрцентрархів намагався забезпечити подальші наукові дослідження історії революційного руху в Україні [63]. Проте, Укрцентрархів випустив із поля зору той факт, що в документах військових архівів дореволюційної доби відбивається історія України минулих століть. Вивезення цих документів до архівів РСФРР означало втрату історії українського народу назавжди.

Як результат 7 серпня 1925 р. з Миколаєва, з Чорноморського центрального військово-морського архіву, до Ленінграду, до Центрального Морського Архіву, старшим морським начальником Миколаївського відділення радвоєнпорту комісаром Сауцьким (ім'я та по батькові в документі не зазначені) було відправлено чотири залізничні вагони архівних матеріалів за першу та другу половину XVIII ст., XIX ст. та початок XX ст. Про факт вивезення Сауцький сповістив Миколаївський окрвиконком цього ж дня. Наведений нижче текст Сауцького рясніє помилками, але красномовно свідчить про трагедію втрати документів із історії Чорноморського флоту 1925 р.

У травні 1928 р., уже після кількох вивезень, співробітниками Миколаївського окружного архівного управління С. П. Костіним, М. К. Калитою та І. Я. Лучинським описано 194 фонди Чорноморського центрального військово-морського архіву, справи яких розміщувалися на 1889,35 лінійних метрах стелажного обладнання [65]. 1934 р. всі ці справи вивезено до Ленінграда, а Чорномор-

ський центральний військово-морський архів у Миколаєві закрито. Цю трагічну історію, що закінчилася репресією директора Миколаївського державного історичного архіву

Семена Захаровича Каткова, який намагався запобігти вивезенню документів, автор розповів у попередній публікації.

*Штамп:
Никотделения
«Соввоенморпорта»
7 августа 1925 г.
№ 4073*

*Копія з копії
До Миколаївського Окрвиконкому
Ради Робітн[ичих] Селянськ[их]
Червоно-армійськ[их] та
Червонофлотських Депутатів на ч. 9262*

«Сповідую, що з Центральн[ого] Червономорськ[ого] архіву за години 21-23 р. відправлено чотири вагонів історичн[их] документів згідно наказу РВС СССР в розпорядження Центр[ального] Морськ[ого] Архіву Ленінгр[ад]. Відправлений матеріал за перше XVIII століття також як остача Архіву за другу половину XVIII, цілком XIX і частично XX століття цілком стосуються к історії виникновення флоту на Чорному морі, характеризують його життя, розвиток та строительство за показанное пора.

Ні якої розпродажи справ не було й не має за винятком двох випадків мавших місце за що був звільнен[ий] завідабель Архівом. Зробить передавання архива за відсутністю належних розпоряджень я не можу, також не можу повернути и вивезені раніш документи та справи.

Історичн[их] пам'ятн[иків] в Архіві, також и бази огулом не мається.

Пропонуваема Вами міра запечатання Архіву також не приємлема з огляду того-ж, що велика кількість робітників м. Миколаєва звертаються за одержанням справок за їх працю в порту й посаді [на] флоті.

Разом з цім по испува зазначеного відношені вашем прохаю командировання о можливости передачи Архіву під видання Окрвиконкома.

Ст. Морський Начальник Нач[альник] Мик[олаївського] Від[ділення] Соввоенморпорту і комісар /Сауцкій/

З оригіналом згідно: Зав[ідувач] Канцелярією Окрвиконкому /Тимошенко/

З копією згідно: Охоронитель Мик[олаївського] Іст[оричного] Ар[хеологічного] Музея Л.Кузнєцов» [64].

Кілька років тому автор розпочав це дослідження під враженням від слів російського колеги (прізвище залишимо в таємниці): «про що ви кажете – такого архіву не було». На сьогодні автор не лише довів, що Чорноморський центральний військово-морський архів не був міфом, а існував насправді, а й дослідив його історію, встановив прізвища керівників, співробітників, дослідників, розшукав правила роботи архіву, відновив перелік майже всіх фондів, що зберігалися архівом, виявив документи, котрі юридично підтверджують факт вивезення архіву. Чи легше від цього на душі? Ні, як і раніше сумно. Тому що історія рідного міста Миколаєва, Півдня

України й Чорноморського флоту кінця XVIII – початку XX ст., збудованого на миколаївських верфях, зберігається не в Україні, а в далекому Санкт-Петербурзі. У федеральному законі Російської Федерації «Об архивном деле в Российской Федерации» визначено, що до складу Архівного фонду Російської Федерації належать архівні документи, які знаходяться на її території, незалежно від джерела їх походження, часу і способу створення, виду носія, форми власності і місця зберігання [66]. Невідомо скільки ще пройде часу поки Україна зможе повернути хоча б щось хоча б у копіях...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Левченко Л. Л. Центральний Чорноморський архів: післямова до подій 1934 року [Текст] / Л. Л. Левченко // Архіви України. Науково-практичний журнал. – 2014. – № 2. – С. 165–214.

2. Соколовъ А. Отчетъ капитанъ-лейтенанта Соколова, о занятіяхъ его въ Черноморскихъ архивахъ. Отъ 20 августа 1853 года (I), отъ 15 сентября 1853 года (II), отъ 15 сентября 1853 года (III), отъ 5 октября 1853 года (IV) изъ Николаева [Текст] / Александр Соколов // Морской сборникъ, издаваемый Морскимъ ученымъ комитетомъ. – 1853. – № 10. – С. 330–348; Соколовъ А. Історія русскаго флота [Текст] / Александр Соколов // Морской сборникъ, издаваемый Морскимъ ученымъ комитетомъ. – 1854. – № 3. – С. 287–296; Елагин С. Отчетъ капитанъ-лейтенанта Елагина о поѣздкѣ лѣтомъ 1860 г. для осмотра архивовъ, и вообще о занятіяхъ по исторіи флота [Текст] / Сѣргей Елагин // Морской сборникъ, издаваемый Морскимъ ученымъ комитетомъ. – 1861. – № 1. – С. 204–207.
3. О распоряженіяхъ по заведенію и управленію Черноморскаго флота и Адмиралтейства: С приложеніемъ штата оныхъ: Именной [указ], данный Екатеринославскому и Таврическому генерал-губернатору, генерал-фельдмаршалу князю Потемкину 13 Августа 1785 г. // Полное собраніе законовъ Россійской имперіи. Т. XXII. – СПб., 1830. – Ст. 16240 (С. 440).
4. Штаты адмиралтейства и флота Чернаго моря, 13 Августа 1785 г. // Полное собраніе законовъ Россійской имперіи. Т. XLIV. Ч. I: Книга штатовъ: Отделение второе: Штаты по морской части. – СПб., 1830. – Ст. 16240 (С. 213–215).
5. Полное собраніе законовъ Россійской имперіи. Т. XXIII. – СПб., 1830. – Ст. 17237.
6. Штаты Россійскихъ флотовъ, содержащихся на Балтійском, Черномъ и Каспійскомъ моряхъ, 1 января 1798 г. // Полное собраніе законовъ Россійской имперіи. Т. XLIV. Отд. 2. Ч. I. – СПб., 1830. – Ст. 18304 (С. 241).
7. Багалий Д. Колонизация Новороссійскаго края и первые шаги его по пути культуры. Историческій этюд. – Киев, 1889. – С. 52–53.
8. Об обращеніи Черноморскихъ флотовъ корабельнаго и гребнаго, а равно и Черноморскаго Морскаго Правленія и верфей, под ведомство Адмиралтейской Коллегии, 12 ноября 1796 г. Именной [указ], данный Адмиралтействъ Коллегии // Полное собраніе законовъ Россійской имперіи. Т. XXIV. Отд. I. – СПб., 1830. – Ст. 17545 (С. 3).
9. Полное собраніе законовъ Россійской имперіи. Том XXVII. 1802–1803. СПб., 1830. – Ст. 20406 (С. 243–248).
10. Полное собраніе законовъ Россійской имперіи. Том XXVII. 1802–1803. СПб., 1830. – Ст. 20456 (С. 305–306).
11. О преобразованіи Главнаго Черноморскаго Управленія: Высочайше утвержденный доклад Министра Морскихъ силъ 8 Апреля 1808 г. // Полное собраніе законовъ Россійской имперіи. Т. XLIV. Отд. 2. Ч. I. – СПб., 1830. – Ст. 22952 (С. 57–58).
12. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 168 «Миколаївський адміралтейський собор протопресвітера військоваго і морського духівництва», оп. 1, спр. 259, арк. 56зв.; спр. 268, арк. 9зв.
13. ДАМО, ф. 168, оп. 1, спр. 279, арк. 13–13зв.
14. ДАМО, ф. 168, оп. 1, спр. 462, арк. 21–22.
15. Высочайше утвержденное мнѣніе Государственнаго Совѣта о[б] образованіи Главнаго управленія Черноморскаго Флота и портовъ // Собраніе законовъ и постановленій, до части морскаго управленія относящихся. 1831-й год. Книжка III. – СПб., 1836. – С. 91–94.
16. Высочайше утвержденное Положеніе «О раздѣленіи дѣлъ по разнымъ мѣстамъ Главнаго Управленія Черноморскаго Флота и Портовъ, и о порядкѣ производства оныхъ» от 16-го декабря 1831-го года // Собраніе законовъ и постановленій, до части морскаго управленія относящихся. 1831-й год. Книжка III. – СПб., 1836. – С. 101–107, 123–125.
17. Высочайше утвержденный Штатъ Главнаго Управленія Черноморскаго Флота и Портовъ от 16-го декабря 1831 года // Собраніе законовъ и постановленій, до части морскаго управленія относящихся. 1831-й год. Книжка III. – СПб., 1836. – С. 149.
18. ДАМО, ф. 168, оп. 1, спр. 311, арк. 18–18зв.; спр. 316, арк. 18–19.
19. ДАМО, ф. 168, оп. 1, спр. 315а, арк. 19–19зв.
20. ДАМО, ф. 168, оп. 1, спр. 318, арк. 12–13.
21. ДАМО, ф. 168, оп. 1, спр. 161, арк. 3.
22. ДАМО, ф. 168, оп. 1, спр. 72, арк. 16; спр. 88, арк. 23; спр. 101, арк. 5; спр. 109, арк. 13; спр. 122, арк. 11; спр. 150, арк. 6; спр. 319, арк. 19–19зв.; спр. 321, арк. 18–18зв.
23. Соколовъ А. Отчетъ капитанъ-лейтенанта Соколова, о занятіяхъ его въ Черноморскихъ архивахъ. Отъ 20 августа 1853 года, изъ Николаева [Текст] / Александр Соколов // Морской сборникъ, издаваемый Морскимъ ученымъ комитетомъ. – 1853, № 10. – С. 346.
24. Соколовъ А. Історія русскаго флота [Текст] / Александр Соколов // Морской сборникъ, издаваемый Морскимъ ученымъ комитетомъ. – 1854. – № 3. – С. 291.
25. Разборъ Ф. Ф. Веселаго сочиненія А. П. Соколова: Лѣтопись крушеній и пожаровъ судовъ русскаго флота [Текст] / Ф. Ф. Веселаго // Соколовъ А. П. Русская морская бібліотека, 1701–1851. Исчисленіе и описаніе книгъ, рукописей и статей по морскому дѣлу за 150 лѣтъ. Второе изданіе подъ ред. В. К. Шульца. – СПб., 1883. – С. XV–XVI.
26. Мельницкій В. П. Нѣсколько словъ объ А. П. Соколовѣ [Текст] / В. П. Мельницкій // Соколовъ А. П. Русская морская бібліотека, 1701–1851. Исчисленіе и описаніе книгъ, рукописей и статей по морскому дѣлу за 150 лѣтъ. Второе изданіе подъ ред. В. К. Шульца. – СПб., 1883. – С. XII.
27. Соколовъ А. Отчетъ капитанъ-лейтенанта Соколова, о занятіяхъ его въ Черноморскихъ архивахъ. Отъ 20 августа 1853 года (I) отъ 15 сентября 1853 года (II), отъ 15 сентября 1853 года (III), отъ 5 октября 1853

- года (IV) изъ Николаева [Текст] / Александр Соколов // Морской сборникъ, издаваемый Морскимъ ученымъ комитетомъ. – 1853. – № 10. – С. 330–348.
28. Распоряжения правительства № 248 от 7 ноября 1858 г. // Морской сборник. – СПб, 1858. – № 12. – С. LXXXII.
 29. ДАМО, ф. 230 «Канцелярія Миколаївського військового губернатора», оп. 1, спр. 2359, арк. 3,7,8; спр. 2424, арк. 29.
 30. Зубов Б. Н. Развитие кораблестроения на юге России [Текст] / Б. Н. Зубов. – Калининград: Книжное издательство, 1990. – С. 233.
 31. Елагин С. Отчетъ капитанъ-лейтенанта Елагина о поѣздкѣ лѣтомъ 1860 г. для осмотра архивовъ, и вообще о занятіяхъ по исторіи флота [Текст] / Сѣргей Елагин // Морской сборникъ, издаваемый Морскимъ ученымъ комитетомъ. – 1861. – № 1. – С. 204–207.
 32. Зубов Б. Н. Развитие кораблестроения на юге России [Текст] / Б. Н. Зубов. – Калининград: Книжное издательство, 1990. – С. 238.
 33. Свод морских постановлений. Кн. 2. Управление главными портами. – СПб., 1887. – Ст. 103 (прим. 1).
 34. Свод морских постановлений. Продолжение, по 31 декабря 1897 года. Кн. 1. Ч. 1. – СПб: Типография Морского Министерства в Главном Адмиралтействе, 1898. – Ст. 99.
 35. Портовой архивъ. Наказъ портовымъ управленіямъ. Обязанности чиновъ портовыхъ управленій / Продолженіе Свода Морскихъ постановленій. По 31 декабря 1894 года. Кн.1, част. II. – СПб., 1895. – С. 83–84.
 36. Архивъ Морскаго Министерства. Наказъ Морскому Министерству. Обязанности чиновъ и учрежденій Морскаго Министерства / Продолженіе Свода Морскихъ постановленій. По 31 декабря 1894 года. Кн.1, част. II. – СПб., 1895. – С. 67–70.
 37. Портовой архивъ. Штаты портовыхъ управленій. / Продолженіе Свода Морскихъ постановленій. По 31 декабря 1894 года. Кн.1. Приложение къ ст. 98. – СПб., 1895. – С. 83.
 38. Морський екіпаж – військово-морська частина (команда) військово-морського флоту Російської імперії. Флотський екіпаж – базова частина в організації військово-морського флоту Російської імперії. Ластовий екіпаж – нижчі чини, не здатні нести службу у флотських екіпажах, які виконували різні роботи у берегових службах військово-морського флоту Російської імперії. Робочий екіпаж – майстри, які виконували суднобудівні й інші роботи в адміралтействах.
 39. Старший офицеръ. Флагманы и ихъ штабы / Продолженіе Свода Морскихъ постановленій. По 31 декабря 1894 года. Кн.2. Прод. 1895 г. – СПб., 1895. – С. 33.
 40. Главное Гидрографическое Управление / Продолженіе Свода Морскихъ постановленій. По 31 декабря 1894 года. Кн.1, част. II. – СПб., 1895. – С. 24–25.
 41. Росписание дѣл на разряды, общее для всѣхъ учрежденій Морскаго Министерства // Приказы по морскому ведомству. – СПб., 1884. – № 7. – С. 1–13.
 42. Росписание дѣл на разряды по каждому учрежденію особо // Приказы по морскому ведомству. – СПб., 1884. – № 7. – С. 14–77.
 43. Тимберовка суден – капітальний ремонт надводної та підводної частини корпусу дерев'яного судна.
 44. Циркуляр Морскаго Министерства от 24-го апреля 1884 года № 24 // Приказы по морскому ведомству. – СПб., 1884. – № 7. – С. 1.
 45. Списокъ личнаго состава судовъ флота, строевыхъ и административныхъ учрежденій морскаго ведомства. Изданіе статистическаго отдѣленія Главнаго Морскаго Штаба. Июльское 1911 года. – СПб., 1911. – С. 591, 780.
 46. Списокъ личнаго состава судовъ флота, строевыхъ и административныхъ учрежденій морскаго ведомства. Изданіе статистическаго отдѣленія Главнаго Морскаго Штаба. Январское 1914 года. – СПб., 1914. – С. 1914; Списокъ личнаго состава судовъ флота, строевыхъ и административныхъ учрежденій морскаго ведомства. Изданіе статистическаго отдѣленія Главнаго Морскаго Штаба. Исправлено по 11 апрѣля 1916 года. – СПб., 1916. – С. 1014.
 47. ДАМО, ф. 222 «Миколаївська міська дума», оп. 1, спр. 1814, арк. 6.
 48. Волков С. В. Офицеры флота и морского ведомства. Опыт мартиролога [Текст] / С. В. Волков. – М.: Русский путь, 2004. – С. 223–224.
 49. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Упорядн.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 58–59.
 50. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Упорядн.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 78–79.
 51. Бойко О. Геополітичні проблеми України в контексті мирних переговорів Української держави из РСФСР (Аналітична записка Д. Донцова «О границях Української держави під виглядом політичним») [Текст] / О. Бойко // Вісник КНЛУ. Серія «Історія, економіка, філософія». Вип. 19. – 2014. – С. 78–88.
 52. Гриценко І. Становлення українського військового флоту. Як це було... [Текст] / Ігор Гриценко // Чорноморська безпека. – 2011. – № 1 (19). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://unknownwar.info/media/ec46d2dd/the_Ukrainian_Navy_Formation%20II.pdf
 53. Мамчак М. Чорноморський флот. Курсом до України [Текст] / Мирослав Мамчак. – Севастополь: Прогрес, 2013. – С. 189–191.
 54. Бесѣда с атаманомъ г. Николаева / Трудовая газета. 19 августа 1918 г. – № 2673. – С. 2

55. ДАМО, ф. Р-577 «Державне підприємство «Суднобудівний завод ім. 61 комунара», оп. 1, спр. 137, арк. 43–45.
56. ДАМО, ф. П-1817 «Окружний відділ по вивченню історії Комуністичної партії і Жовтневої революції інституту історії партії і Жовтневої революції», оп. 2, спр. 284, арк. 51, 58–63, 88.
57. ДАМО, ф. Р-88, оп. 1, спр. 11, арк. 7зв.
58. Мамчак М. Чорноморський флот. Курсом до України [Текст] / Мирослав Мамчак. – Севастополь: Про-світа, 2013. – С. 197.
59. Мамчак М. Чорноморський флот. Курсом до України [Текст] / Мирослав Мамчак. – Севастополь: Про-світа, 2013. – С. 192–202.
60. ДАМО, ф. 300 «Миколаївський суднобудівний завод Російського суднобудівного акціонерного товариства «Руссуд», оп. 1, спр. 332, арк. 96.
61. ДАМО, Ф. Р-87 «Миколаївський державний історичний архів», оп. 1, спр. 69, арк. 40.
62. ДАМО, ф. Р-88 «Миколаївське окружне архівне управління», оп. 1, спр. 4, арк. 15.
63. Питання про військові архіви на Вкраїні // Бюлетень Укрцентрархіву. Ч. 3–4(5–6). – Харків, 1–15 лютого 1926 р. – С. 14–16.
64. ДАМО, ф. Р-88, оп. 1, спр. 11, арк. 1.
65. ДАМО, ф. Р-87, оп. 1, спр. 69, арк. 32–39.
66. Федеральный закон от 22 октября 2004 г. № 125-ФЗ «Об архивном деле в Российской Федерации» (с изменениями и дополнениями) / Гарант. Информационно-правовое обеспечение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://base.garant.ru/12137300/>

Levchenko L. L.,

Petro Mohyla Black Sea National University

This paper presents the results of the author's continued research on the history of the Black Sea central naval archives. The history of the archives' loss and documents confirming their export to the Russian Federation were discussed by the author in the publication «The Black Sea central archives: epilogue to the events of 1934», published in scientific journal «Archives of Ukraine» (2014, № 2, p. 165-214). The current work examines the history of the archives starting with their establishment in 1795 till 1934, including the hetman Skoropadsky period. The author focuses on finding the names of managers, staff, and researchers; the original text of the rules of the archive; as well as information about the structure and content of assets. The author proves that the archives possessed records dedicated to the history of Southern Ukraine, the Black Sea Naval Fleet and ports, and the Azov flotilla for the period from 1716 to 1918. Archives were transported in several stages: in 1924, 1925, and 1934. 15 rail cars were necessary to export all records.

Key words: *the Black Sea Department archives, the Black Sea Fleet Headquarters archives, Harbor archives of Mykolayiv port management, the Black Sea central naval archives, the State Archives of Mykolayiv region*

Рецензенти: *Сінкевич Є. Г., д-р іст. наук, професор;
Котляр Ю. В., д-р іст. наук, професор.*